

А.О. Чорновол-Ткаченко

ЕМОЦІЙНА ОЦІНКА ПІДЛІТКАМИ СІМЕЙНОГО ФУНКЦІОНУВАННЯ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ «Я-ОБРАЗУ»

У статті розглядається розвиток самосвідомості та формування «Я-образу» підлітків у залежності від сприйняття та емоційної оцінки сімейного функціонування. Показано, що підлітки, які сприймають свою сім'ю незбалансованою, дисфункціональною, характеризуються меншою особистісною зрілістю та нижчим рівнем глобального самовідношення.

Ключові слова: емоційна оцінка, сімейне функціонування, «Я-образ», підлітки.

В статье рассматривается развитие самосознания и формирования «Я-образа» подростков в зависимости от восприятия и эмоциональной оценки семейного функционирования. Показано, что подростки, воспринимающие свою семью несбалансированной, дисфункциональной, характеризуются меньшей личностной зрелостью и более низким уровнем глобального самоотношения.

Ключевые слова: эмоциональная оценка, семейное функционирование, «Я-образ», подростки.

In the article development of consciousness and forming of "Self-imagination" of teenagers is examined depending on perception and emotional estimation of the domestic functioning. It is shown that teenagers, perceiving the family unbalanced dysfunctional, are characterized by less personality maturity and more low level of global self-relation.

Key words: emotional estimation, family functioning, "Self-imagination", teenagers.

Постановка проблеми. Вивчення самосвідомості особистості було предметом дослідження багатьох вітчизняних (М.І. Алексєєвої, О.О. Бодальова, В.І. М'ясищева та ін.) та зарубіжних вчених (Р. Бернса, А. Маслоу, К. Роджерса, З. Фрейда, К. Юнга та ін.). Проблематика робіт охоплює розгляд теоретичних та прикладних питань: генезис самосвідомості відповідно вікових періодів розвитку особистості; залежність розвитку самосвідомості від впливу соціального оточення; особливості формування професійної, громадянської, екологічної свідомості та самосвідомості; вплив самосвідомості, як основного фактора самоконтролю й саморегуляції поведінки та ін.

Самосвідомість формується в залежності від багатьох чинників, головним з яких є вплив соціального середовища. Результати психолого-педагогічних досліджень свідчать про формувальний вплив сім'ї на розвиток особистості дитини, її самосвідомості: самопізнання, ставлення до себе й саморегуляції. Родина забезпечує задоволення основних вітальних потреб дитини. Особливо важливою є потреба у визнанні, що тісно пов'язана з формуванням позитивного «образу – Я» та вирішальним чином впливає на соціалізацію особистості, її адаптацію до соціального оточення.

Найбільший вплив на становлення та психологічний зміст «Я-образу» особистості підлітка відіграє психологічна структура сім'ї: особливості сімейної комунікації, стилі виховання, психологічний мікроклімат родини. Зміни, які відбулися в останні роки в інституті сім'ї, є більш негативного, ніж позитивного характеру, зокрема у стереотипах материнської і батьківської поведінки, які зумовлюють виникнення різних типів сімейних стосунків, що впливають на особливу схильність до орієнтації в соціальному середовищі підлітків.

Аналіз актуальних досліджень. У науковій літературі визначається та аналізується взаємозв'язок між стилем сімейного виховання, психологічним мікрокліматом в родині й змістом та спрямованістю соціальних установок, моральними ідеалами, інтересами дитини; між батьківським ставленням і формуванням ставлення дитини до самої себе, до своїх потреб, інтересів, прагнень; між особливостями міжособистісної комунікації в родині й установками щодо оточуючих людей [2, с. 35]. До цієї проблеми зверталися такі видатні вчені, як Д.Н. Ісаєв, Г.Є. Сухарева, О.В. Кербиков, А.С. Співаковська, А.Є. Личко, А.А. Бодалев, Т.М. Мішина, А.Я. Варга, Е.Г. Ейдемільер, Л.Я. Гозман, В.В. Столін, І.С. Кон, Л.І. Божович, В.Я. Титаренко, Г.Т. Хоментausкас, що присвятили свої роботи сім'ї і її значенню для формування особистості дитини. Ці ж питання знайшли своє відображення в працях таких закордонних дослідників, як В. Сатир, Р. Бернс, С. Мінухін, А. Кемпінски, Д. Мід, М. Розенберг. Висунуті авторами концепції з різних

точок зору допомагають вирішити ряд внутрішньосімейних проблем, що впливають на розвиток особистості дитини.

Відомо, що особливості сімейного виховання впливають на формування особистісних рис дитини. Враховуючи тенденцію до поширення кризових явищ підліткового віку на сучасному етапі розвитку суспільства, слід зазначити, що проблема формування самосвідомості підлітка та її результуючого психічного новоутворення – «Я-образу», за умов оцінки своєї сім'ї, як дисфункціональної, залишилася недостатньо вивченою.

Мета дослідження – визначення ролі емоційної оцінки підлітками показників сімейної адаптації та сімейної згуртованості як фактору формування «Я-образу».

Виклад основного матеріалу. Відомо, що у підлітковому віці відбувається якісна перебудова особистості, змінюються стосунки з оточуючими, юнак засвоює нові суспільні норми поведінки. У цей час виникає криза, що виявляється у внутрішній дисгармонії, потягу до самостійності, інтенсивно розвивається особистість, зокрема «Я-образ». Формування позитивного самовідношення та «Я-образу» як найважливішого чинника індивідуальності та активності особистості неможливе поза міжособистісним спілкуванням у сім'ї [3, с. 424-431].

Функціональне призначення сім'ї складається з важливих складових, чим більше функцій в кожній окремій сім'ї, тим багатші внутрішньосімейні стосунки. Сім'я, що нормально функціонує (гармонійна), – це сім'я, яка функціонує відповідно до норм, створених нею самою або запозичених з навколишнього соціуму. В гармонійній сім'ї задовольняються базисні потреби її членів (в безпеці і захищеності, в ухваленні і схваленні, у зростанні і змінах, у самоактуалізації). Це, з одного боку, забезпечує взаємну підтримку, а з іншого – автономію членів. За таких умов всі вікові підліткові труднощі значною мірою згладжуються і не ведуть до соціальних утруднень. Гармонійна сім'я сприяє виробленню свого роду «психологічного імунітету» до несприятливих впливів середовища, більш високої резистентності до дії психічних травм. Дисфункціональна (негармонійна) сім'я – та, в якій виконання функцій

виявляється порушеним, унаслідок чого виникають передумови для прояву горизонтальних і вертикальних стресорів. Горизонтальні (нормативні) стресори – це критичні точки стадій життєвого циклу сім'ї, в нашому випадку підліткова криза. Вертикальні стресори – це формування, фіксація і передача паттернів емоційно-поведінкового реагування від одного покоління іншому [4, с. 133-134].

Спираючись на вище викладене, була створена програма дослідження, яка включала два етапи. Перший з них полягав у вивченні сприйняття підлітками їх сімейних стосунків та розподіл їх до рандомізованих груп порівняння. Другий етап присвячено визначенню особливостей «Я-образу» в залежності від емоційної оцінки підлітками сімейного функціонування.

Згідно програмі дослідження до психологічного тестування залучалися підлітки з повних сімей, які мають подібний соціальний статус та мешкають у схожих умовах. Загальний об'єм досліджуваної вибірки 100 осіб, серед них 44 хлопці та 56 дівчат. У дослідженні взяли участь учні 9-11 класів різних загальноосвітніх шкіл міста Харкова. Застосовувалися «Шкала сімейної адаптації і згуртованості (FACES-5)» Д.Х. Олсона для визначення оцінки підлітками сімейної ситуації, методика «Маскулінності і фемінності» С. Бем для визначення гендерних компонентів «Я-образу» та методика дослідження самовідношення (МДС) В.В. Століна – С.В. Пантілеєва. Статистична обробка проводилася за допомогою методів параметричного порівняння середніх величин за Ст'юдентом.

Характер емоційної оцінки сімейних взаємин підлітками визначався за допомогою циркулярної моделі Д.Х. Олсона. Модель включає дві вісі: згуртованість, яка визначається як емоційне прийняття членами сім'ї один одного, а також гнучкість, яка визначається як зміни в родинному керівництві, в сімейних ролях і правилах, регулюючих взаємини. Дані параметри задають тип сімейної структури. Д.Х. Олсон виділяє чотири рівні згуртованості і чотири рівні гнучкості: дуже низький, низький до помірного, помірний до високого і надмірно високий рівень. Кожному рівню, як згуртованості, так і гнучкості відповідають певні типи сімейних структур. Постулюється, що центральні рівні

згуртованості (роздільний, об'єднаний) і гнучкості (структурований, гнучкий), які відповідають низькому до помірного і помірного до високого рівням, є збалансованими і забезпечують оптимальне сімейне функціонування. Члени сімей збалансованих типів здатні поєднувати власну незалежність з тісними зв'язками усередині сім'ї: розділений тип взаємин має деяку емоційну усуненість, але вона не є крайньою; об'єднаний тип характеризується емоційною близькістю, лояльністю у взаєминах; структурований тип передбачає деяку демократичність у взаєминах, а ролі і правила залишаються стабільними; гнучкий тип характеризується демократичним стилем керівництва, ролі розділяються між членами сім'ї і при необхідності змінюються.

Крайні значення по шкалах згуртованості і гнучкості (роз'єднаний, заплутаний, ригідний і хаотичний), які відповідають або дуже низькому, або дуже високому рівню, є проблемними, дисфункціональними. Комбінування чотирьох рівнів згуртованості та адаптації дає змогу визначити 16 типів сімейних структур: чотири з яких є помірними за обома параметрами і називаються збалансованими; чотири є екстремальними, тому що мають крайні значення за обома параметрами; вісім типів відносять до незбалансованих, тому що один з параметрів екстремального рівня, а другий – помірного [5, с. 8-71].

На першому етапі дослідження було визначено емоційну оцінку інтегральних параметрів сім'ї підлітками на підставі психодіагностики за тестом «Шкала сімейної адаптації і згуртованості (FACES-5)». Аналіз цих параметрів дає змогу виявити особливості сприйняття елементів сімейної системи як дисфункціональних. Отримані дані представлені у таблиці 1.

Як показують отримані дані, найвища частота сприйняття своєї сім'ї за збалансованим об'єднаним гнучким типом (32,14% дівчат, 45,45 хлопців), що є позитивною ознакою сімейних стосунків, але в цілому відсоток функціональних сімейних структур за оцінками підлітків складає лише 46,43% у дівчат та 56,81% у хлопців. Незбалансовані типи сім'ї зустрічаються у 32,14% дівчат та 22,73% хлопців, при цьому у дівчат домінує роздільний хаотичний (10,71%), у хлопців об'єднаний хаотичний тип (18,18%). Сприйняття своєї сім'ї,

як дисфункціональної, визначене у 21,42% дівчат та 20,45% хлопців, при цьому домінуючими є роз'єднаний хаотичний (10,71% у дівчат, 11,36% у хлопців) та заплутаний хаотичний типи (10,71% у дівчат та 6,82 у хлопців).

Таким чином, досліджуваних було розподілено за критерієм оцінки підлітками функціональності своєї сім'ї та сформовано чотири дослідницькі групи: ДФ (N=26) – дівчата, які оцінили свою сім'ю, як функціональну (збалансовані типи сімейних структур); ДДФ (N=30) – дівчата, які оцінили свою сім'ю, як дисфункціональну (незбалансовані та екстремальні типи сімейних структур); ХФ (N=25) – хлопці, які оцінили свою сім'ю, як функціональну; (збалансовані типи сімейних структур); ХДФ (N=19) – хлопці, які оцінили свою сім'ю, як дисфункціональну (незбалансовані та екстремальні типи сімейних структур).

Таблиця 1

Розподіл типів функціональних сімейних структур за оцінками підлітків

Типи сімейних структур		Частота за групами			
		Дівчата (N=56)		Хлопці (N=44)	
		Абс.	(%)	Абс.	(%)
Збалансовані типи	Роздільний структурований	1	1,79	0	0,00
	Роздільний гнучкий	7	12,50	4	9,09
	Об'єднаний структурований	0	0,00	1	2,27
	Об'єднаний гнучкий	18	32,14	20	45,45
Незбалансовані типи	Роздільний ригідний	0	0,00	0	0,00
	Роздільний хаотичний	6	10,71	2	4,55
	Об'єднаний ригідний	0	0,00	0	0,00
	Об'єднаний хаотичний	2	3,57	8	18,18
	Роз'єднаний структурований	1	1,79	0	0,00
	Роз'єднаний гнучкий	4	7,14	0	0,00
	Заплутаний структурований	1	1,79	0	0,00

	Заплутаний гнучкий	4	7,14	0	0,00
Екстремальні типи	Роз'єднаний ригідний	0	0,00	0	0,00
	Роз'єднаний хаотичний	6	10,71	5	11,36
	Заплутаний ригідний	0	0,00	1	2,27
	Заплутаний хаотичний	6	10,71	3	6,82

На другому етапі дослідження вивчалися зміст та компоненти «Я-образу» підлітків за допомогою методик (МДС) В.В. Століна – С.В. Пантілєєва та «Маскуліності і фемінності» С. Бем (табл. 2, 3).

Результати аналізу засвідчили існування відмінностей у структурі самосвідомості. Як видно з даних таблиці 2, хлопці з дисгармонійних сімей відрізняються вірогідно нижчим рівнем глобального самовідношення.

Самовідношення, диференційоване за самоповагою, аутосимпатією та очікуваним позитивним ставленням інших також статистично вище у хлопців, які оцінили свою сім'ю, як функціональну, що свідчить про більш позитивний «Я-образ» цих підлітків. У структурі установок на адресу свого «Я» найбільш показовим є значна різниця у показниках самозвинувачення. У хлопців, які оцінили свою сім'ю, як функціональну, цей показник статистично достовірно нижчий за показник хлопців, які оцінили свою сім'ю, як дисфункціональну.

Таблиця 2

Показники самовідношення хлопців

Шкали самовідношення	Середні показники за групами		
	ХФ (N=25)	ХДФ (N=19)	p
S глобальне самовідношення	88,79	66,82	0,0003
I Самоповага	81,44	66,81	0,0071
II Аутосимпатія	66,00	49,98	0,0233
III Очікуване позитивне ставлення інших	63,28	46,95	0,0445
IV Самозацікавлення	85,22	76,53	0,1865
1. Самовпевненість	67,93	67,97	0,9963
2. Відношення інших	57,07	55,42	0,8457

3. Самоприйняття	63,64	65,49	0,8468
4. Самокерування	46,09	44,09	0,7395
5. Самозвинувачення	47,58	61,75	0,0232
6. Самоінтерес	72,63	78,25	0,4916
7. Саморозуміння	61,71	66,67	0,4307

Після статистичної обробки, отриманих даних, були зафіксовані значущі відмінності між інтегральним показником самовідношення дівчат досліджуваних груп – інтегральна самооцінка дівчат з гармонійних родин вища за самооцінку дівчат з дисгармонійних родин (табл. 3).

Відстежуються відмінності за факторами самоповаги, самозацікавлення та очікуваного позитивного ставлення інших. Ці показники у дівчат з функціональних родин вищі, ніж у дівчат з дисгармонійних сімей, що вказує на вищий рівень розвитку їх самосвідомості, особистісної зрілості. В структурі «Я-образу» у дівчат, які сприймають свою сім'ю, як дисфункціональну, достовірно нижчі показники самозацікавлення, самовпевненості, відношення інших, самоінтересу та саморозуміння, що вказує на більш повільний розвиток самосвідомості.

Таблиця 3

Показники самовідношення дівчат

Шкали самовідношення	Середні показники за групами		
	ДФ (N=26)	ДДФ (N=30)	p
S глобальне самовідношення	88,99	70,51	0,0000
I Самоповага	85,77	68,15	0,0007
II Аутосимпатія	62,69	57,80	0,3913
III Очікуване позитивне ставлення інших	60,04	41,24	0,0003
IV Самозацікавлення	85,59	73,45	0,0049
1. Самовпевненість	74,96	60,15	0,0004
2. Відношення інших	66,49	45,60	0,0001

3. Самоприйняття	70,34	61,00	0,0607
4. Самокерування	50,20	44,74	0,1385
5. Самозвинувачення	46,03	52,12	0,1174
6. Самоінтерес	81,27	64,24	0,0089
7. Саморозуміння	74,80	60,96	0,0055

Низький рівень очікуваного позитивного ставлення інших, відношення інших, а також самокерування підлітків з дисгармонійних сімей є результатом засвоєння ними численних негативних оцінок з боку оточуючих дорослих, збідненості способів соціального підкріплення уявлень про їхню цінність та самостійність.

Відомо, що показники гендерної ідентичності маскуліність та фемініність відбивають статево-рольовий розвиток «Я-образу» особистості [1, с. 381-385]. Маскуліність виявляється в орієнтації особистості на досягнення цілей за межами безпосередньої ситуації міжособової взаємодії, фемініність опосередковує контакти з іншими людьми, побудованими на емоційній близькості і прихильності. Два показники – маскуліність і фемініність утворюють три типи гендерної ідентичності: маскулінний (високі показники за маскулініними ознаками – агресивний, напористий, схильний до ризику, незалежний, мужній і т.п. і низькі за фемінініними – ласкавий, жіночний, добрий, вірний, уважний до інших); фемініний (низькі показники за маскулініними ознаками і високі – за фемінініними); андрогінний (високі показники і за маскулініними, і за фемінініними ознаками).

Дані, отримані у дослідженні гендерних компонентів «Я-образу» підлітків, представлені у таблиці 4. Вони засвідчують, що середні інтегральні показники психологічної статі вказують на андрогінність у всіх досліджуваних групах, але в структурі гендерної ідентичності хлопців більшою мірою представлені риси маскуліності, а у дівчат фемініності.

Таблиця 4

Показники психологічної статі підлітків

Групи	Середні показники гендерної ідентичності		
	Маскулінність	Фемінінність	Індекс IS
ДФ (N=26)	0,475	0,756	0,652
ДДФ (N=30)	0,555*	0,690*	0,311*
ХФ (N=25)	0,746	0,464	-0,6532
ХДФ (N=19)	0,650*	0,600*	-0,116*

Примітка: * достовірні відмінності на рівні значущості $p > 0,05$

Показники гендерної ідентичності відповідних груп за критерієм оцінки функціональності своєї сім'ї мають достовірні відмінності, так у дівчат зі збалансованих сімей виявляють більше фемінінних та менше маскулінних якостей, а «Я-образ» хлопців зі збалансованих сімей характеризується більшою вираженістю маскулінних та меншою фемінінних рис. У підлітковому та юнацькому віці великий вплив на статево-рольовий розвиток чинять батьки, але типова для статі поведінка може бути засвоєною не лише через копіювання, а й через протиставлення, через спостереження протилежної ролі, спілкування з особами протилежної статі.

Висновки й перспективи подальших досліджень. Таким чином, емоційна оцінка функціонування своєї сім'ї відіграє важливу роль у формуванні «Я-образу» особистості у підлітковому віці. Підлітки (як хлопці так і дівчата), що сприймають свою сім'ю незбалансованою, характеризуються меншою особистісною зрілістю та вірогідно нижчим рівнем глобального самовідношення. Показники самоповаги та очікування ставлення з боку інших в структурі «Я-образу» відбивають зв'язок із сприйняттям сімейних відносин. За умов позитивних емоційних сімейних взаємин у підлітків обох статей спостерігається високий рівень самоповаги та очікування позитивного ставлення. Відмінності у «Я – образі» хлопців та дівчат полягають у більшій ролі сприйняття сімейного спілкування у розвитку аутосимпатії у хлопців і

самозацікавлення – у дівчат, що відбиває шлях гендерного розвитку самосвідомості. Зафіксовано, що на відміну від підлітків із дисфункціональних сімей, дівчата зі збалансованих сімей є більш фемінінними, а хлопці – більш маскулінінними, що показує засвоєння гендерних моделей пов'язаних з традиційною статевою роллю.

Перспективним напрямком подальших досліджень є вивчення особливостей образу ідеального чоловіка та жінки у підлітків в залежності від сприйняття функціонування сім'ї та сімейних взаємовідносин.

Література

1. Бендас Т.В. Гендерная психология / Т.В. Бендас. – СПб.: Питер. – 2006. – 431 с.
2. Васильев Н.Н. Я-концепция: в согласии с собой / Н.Н. Васильев. – М.: Элитариум: Центр дистанционного образования. – 2009. – 240 с.
3. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб.: Питер. – 2008. – 992 с.
4. Крамченкова В.О. Психология сім'ї / В.О. Крамченкова. – Х.: «Новое слово». – 2010. – 238 с.
5. Эйдемиллер Э.Г. Семейный диагноз и семейная психотерапия / Э.Г. Эйдемиллер, И.В. Добряков, И.М. Никольская. – СПб.: Речь. – 2006. – 352с.